

İbn Haldun'un İşletme ve Kamu Yönetimine İlişkin Görüşlerine Günümüzden Bir Bakış*

Ibn Khaldun's Contributions to Public Administration and Management: An Overview and Reflections

İbrahim Erol Kozak**

Biraz mâlûmu îlâm kabîlinden olsa da, Anakronizme düşmemek bakımından, konumuza, bundan altı yüz yılı aşkın bir süre önce yaşamış bir düşünürün yaşadığı çağın şartları ile, sanayi devrimi sonrası ve günümüz koşullarının çok farklı olduğu hususunu daima göz önünde tutmak gerektiğini hatırlatarak başlamak istiyorum. Ancak, İbn Haldun'un bu ihtirâzî kayıt altında ortaya koymaya çalışacağımız görüşlerinin, günümüz şartlarında bile yararlı ve yol gösterici olması, gerçekten şâyânî hayret bir husustur. Bu durum, sadece, burada işaret edeceğimiz konular ile de sınırlı değildir. Meselâ, İslâm dünyasında, kendisinden önceki, zamanındaki, -belki bugün de- pek çok meslekdaşının, iktisadî hayatla ilgili her meseleyi, mâkul ve makbul bir açıklama ve arka plâna kavuşturmaksızın, "rızkî Allah verir" gibi âfâkî bir cümle ile çözdüklerini zannettikleri, çözüvermiş gibi yaptıkları bir dönemde İbn Haldun, ekonomik konularda, gelir dağılımı ile ilgili meselelerde de son derec rasyonel ve bilimsel tahlil ve tesbitlerde bulunmaktadır.

"İşletme Yönetimi / Politikası"

Döneminin şartları dikkate alındığında, büyük sermayenin ve ekonomik işletmelerin sadece ticarî faaliyet alanında olduğu görülür. Onun içindir ki, o da doğal olarak, günümüz terminolojisi ile "işletme yönetimi/politikası" dediğimiz konuyla ilgili görüşlerini ticarî işletmeler üzerinden, şehirlerarası ve uluslararası ticaretle iştigal eden tüccarları esas alarak ortaya koymakta-

* Bu çalışma, 11 Aralık 2010 tarihinde İstanbul'da düzenlenen III. Prof. Dr. Sabahattin Zaim "İslam ve Ekonomi" Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr. İbrahim Erol Kozak, Karatay Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı'nda öğretim üyesidir. Elektronik posta: erolkoz@gmail.com.

dır. *Weber*'den çok önce, onun terminolojisine benzer kavramlar kullanarak, akıllı ve basiretli bir tüccarın işini yaparken göz önünde tutması gereken kuralları şöyle ifade etmektedir:

Satmak amacıyla başka şehir ve ülkelere mal götüreceği bir tüccar, gelişigüzel hareket etmemeli, akıllı, tedbirli ve dirâyetli davranmalıdır. Önce o ülkelerdeki alıcıların ekonomik durumları, hangi malları talep ettikleri hususunda, -günümüz terminolojisi ile ifade edersek- bir "piyasa araştırması" yapmalı, ona göre hangi cins, kalite ve miktarda mal götüreceğine karar vermelidir. Çünkü pazardaki fiyatların oluşması o piyasadaki arz ve talep durumuna bağlıdır.

Herkes her malı talep etmez, bâzı malları sadece belli sınıflara mensup insanlar talep ederler. Basiretli bir tâcir, halkın her kesiminin ihtiyaç duyacağı orta kalitede, harcıâlem malları götürür ki, böylece mallarının tamamını satmaya muvaffak olur; sadece mahdut bir zümrenin talep edeceği malları götürerek mallarına müşteri bulamama riski ile karşılaşmaz.

Öte yandan, daha fazla para kazanmak isteyen bir tüccar, diğer rakiplerinin gitmekten imtina edeceği uzak diyarları, gidilmesi zor ve netâmeli yerleri tercih etmelidir. Çünkü buralarda, arz darlığı sebebiyle mallarına daha çok talep bulur, çok sayıda rakiple karşılaşmayacağından rekabet şartları daha müsait, kâr hadleri daha yüksek olur.

İbn Haldun, bu tavsiyelerinin doğruluğuna bir delil olarak, kendi döneminde en zengin tüccarların, doğu memleketlerine ve Sudan gibi uzak ve gidilmesi meşakkatli diyarlara mal götüren ve oralardan mal getiren tüccarlar olduğuna dikkat çekmektedir. Öğütlerini sürdürmeye devam eder:

Müteşebbis kişi cesur ve mücadeleci olmalı; ancak, bunu yaparken basireti de elden bırakmamalı, işlerini hesap-kitap içinde yürütmelidir. Tüccar bir kişi, yaptığı işleri gelişigüzel yapmayıp, "hesap işlerinde mâhir ve dikkatli" olmalıdır (İbn Haldun, 2004, s. 542).

Ayrıca, yaptığı alış-veriş muamelelerini şahitlerin huzurunda ve yazılı şekle dökerek tevsik etmelidir. Eğer böyle yapılmazsa, bir ihtilaf vukuunda, hakkını isbat hususunda güç durumda kalır ve büyük zararlara dûçar olabilir. Çünkü ihtilaf konusunda karar verecek merciler eldeki delillere göre hüküm vereceklerdir.

Unutmamalıdır ki, ticaret denen şey alım ve satım fiyatları arasındaki farktan dolayı kazanç temin etmekten ibarettir. Böyle olunca, basiretli bir tüccar piyasadaki hareketleri, fiyatlardaki mevsimsel ve dönemsel değiş-

meleri dikkatle tâkip etmeli; malları fiyatlarının ucuz olduğu dönemlerde satın almalı, fiyatların yüksek olduğu piyasaları ve mahalleri kollamalıdır.

Diğer yandan, basiretli bir iş adamı, az sayıda malı yüksek fiyattan satarak kâr etmekten ziyade, çok sayıda malı düşük bir kârla satmayı tercih eder. Çünkü bu şekilde sürümden kazanmak, sermayesi büyük olan bir tüccara daha çok kâr getirir.

Tüccar kişi, servetinin güvenliğinin devletin sağladığı âsâyiş ortamına ve yaptığı idarî düzenlemelere bağlı olduğunu; işlerini ancak devletin ve devlet idaresinde etkin kişilerin koruması altında yapabileceklerini hesaba katarak, yöneticilerle iyi bir ilişki kurmaya ve bunu sürdürmeye de dikkat etmelidir (İbn Haldun, 1275, s. 463; 1967, s. 337-338; 1968, s. 358-359; 1983, s. 929-938; 2004, s. 541-552).

İbn Haldun'un tüccarların şahısları ile ilgili olarak üzerinde önemle durduğu ve endişe ettiği bir husus da, ucuza alıp pahalıya satma şeklinde geçen günlük faaliyetlerinin onların mizâç ve karakterlerinde olumsuz bir etki yapması ihtimâlidir. Hiç bir ahlâkî kayıt tanımadan bir yolunu bularak malları ucuza alma ve pahalıya satma ve her türlü yalan-dolana, hile ve aldatmaya başvurma, halkın en zarûrî gıda maddelerinde bile ihtikâr yoluna gitme tüccarlarda yaygın bir özellik ve tabiat hâline gelebilir. Nitekim de öyle olur ve ticaret, “*kumar kabîlinden*” bir iş şekline dönüşür. Tüccarlar arasında bu nevi kötü ahlâkî zaafırlara dâim olmakta kendini kurtarabilenlerin sayısı pek azdır. Bunun için, İbn Haldun, ticaretin ve iktisâdî hayatın, bir yandan ekonomik aktörlerin taşınmaları gereken ahlâkî değerlerle içten; diğer yandan da devletin görevlendirdiği «*muhtesip*”ler yoluyla dıştan devlet eliyle denetlendiği -ancak, devlet eliyle düzenlenmediği!- bir ekonomik nizâmı öngörmektedir (İbn Haldun, 1967, s. 462 vd.; 1968, s. 574-578; 1982, s. 607-609).

Yukarıdaki görüşleri dikkate alındığında, İbn Haldun'un, piyasada “*mücadeleci*” ve “*çatışmacı*” değil; bâzı ahlâkî ilkelerin ve devlet murakabesinin de devreye girdiği, “*rekabet*” ve “*yarışma*” esasına dayalı bir işletmeler arası ilişkiler düzenini öngördüğü söylenebilir. İbn Haldun'un, diğer meslektaşlarına kıyasla daha başarılı olmaları için tâcirilere tavsiye ettiği tedbirlerin, rakiplerini engellemeye ve çelmelemeye dönük olmayıp, daha hesaplı ve basiretli davranarak onların önüne geçmeye yönelik olduğu görülür (Kozak, 1999, s. 151).

İbn Haldun'un devlet yönetimiyle ilgili tesbitlerine geçmeden önce, onun, bir işletmede veya herhangi bir işte istihdam edilecek kişiler konusunda yaptığı şu ilginç tahlil ve değerlendirmeye de yer vermek gerekir. Her

kategorileştirme ve genellemeye yöneltilebilecek itirazlarda olduğu gibi, bu tesbit de bâzı ihtirâzî kayıtlara açık olmakla beraber, işaret etmek istediği hususlar bakımından değerlendirildiğinde oldukça öğretici ve anlamlı görülebilir:

Gerek işçi olarak bir işte istihdam edilecek veya özel/kişisel hizmetlerde çalıştırılacak kimseler şu dört kategoriye ayrılır: Bunlar ya ehil ve güvenilir kimselerdir; ya da ne ehil ne de güvenilirlerdir; geride kalan iki zümre ise, ehil fakat güvenilir olmayan ve güvenilir fakat işinin ehli olmayan kimselerdir. İlk iki ihtimâli bir yana bırakalım. Çünkü hem ehil hem de dürüst ve güvenilir olmayan bir kişiyi kim istihdam etmek ister ki? Böyle bir şahıs, yaptığı işler ve hıyânetleri sebebiyle yanlarında çalıştığı kişilere büyük zarar verir. Gelelim, hem ehil, ve hem de dürüst ve güvenilir kişilere. Böyle bir kişiyi bulmak pek mümkün olmaz. Çünkü, bu kişiler, nâdir olmaları bir yana, başkalarının işinde çalışmak istemeyeceklerdir, çünkü sahip oldukları bu yetenekler sâyesinde kendi işlerini yaparak, başkasının işinde çalışarak alacakları ücretten daha fazlasını kazanabilirler. Bu kategorideki kişiler, kazanacakları şeref ve itibarı düşünerek, ancak bey ve emirler'in yanında çalışmaya râzı olurlar. Bu durumda, bir kişiyi istihdam etmek isteyen kişi geride kalan iki zümre arasından bir tercih yapmak durumuyla karşı karşıyadır.

Peki, işinin ehli fakat dürüst ve güvenilir olmayan kişi ile, dürüst ve güvenilir fakat işinin ehli olmayan kimselerden acaba hangisini tercih etmeli? Bu, üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir konudur. Bana sorarsan, dürüst ve güvenilir bir kişi olmasa da sen işinin ehli olan kişiyi tercih et!.. Çünkü, onun vermesi muhtemel zararı önlemek için tedbir alınabilir, yapacağı hıyanetlerden elden geldiğince sakınılmaya çalışılabilir. Fakat, diğer zümre, yâni ehil olmayan kimseler, her ne kadar dürüst ve güvenilir olsalar bile, istemeyerek de olsa işinde çalıştıkları kimselere zarar verirler (İbn Haldun, 1967, s. 318-319; 1968, s. 329-330; 1983, s. 909).

Kamu Yönetimi / Politikası

İbn Haldun, spesifik bir devlet yönetimi modeli öngörmez. Padişahlık veya beylik, sultanlık şeklindeki mevcut siyasî yapılanmalara bir itirazı yoktur. Ancak, yönetim biçimi ne olursa olsun, o, yönetimin halk üzerinde aşırı bir baskı uygulamasının, kişilerin -onun düşünce dünyasında çok temel bir yer işgal eden- "*asabiyyet*"leri (psikolojik dünyaları, şahsiyet yapıları) üzerinde

ve dolayısıyla da ekonomik ve sosyal hayatta son derece tahripkâr etkiler yaptığı hususuna özellikle ve tekrar tekrar dikkat çeker¹.

İbn Haldun, ilke olarak, teşkilâtlı bir siyasî otoriteye tâbî olmanın, “başkalarının (devlet yetkililerinin vs.) koyduğu kurallara uymak zorunda kalmanın”, kişilerde hür ve bağımsız bir şahsiyet yapısının oluşup gelişmesini engellediği görüşündedir²:

İnsanlar, sayıları çok az bir idareci zümre tarafından, onların tesbit ettikleri kurallara göre yönetilir. Bu durum, yöneticilerin âdil ve yumuşak bir tavırdan («rifk ve mülayemetten») uzaklaşmaları ve zulüm, baskı, şiddet («şiddetle nâsı tazyik ve muaheze») yolunu seçmeleri ölçüsünde, kişilerdeki kendine güven, şecaat ve atılganlık duygularını zayıflatır. «Daima cürm-i kalilî cezâ-i şedid ile mukâbele» görürse, «halkın kulûbu lertzân ve sadme-i havf ve haşyet ile hâturları perişan olmakla sûret-i şecaatları kasir ve noksan... kuvve-i kalbleri cebîn...» olur. Bu kişiler şahsiyetleri ve izzet-i nefisleri kırık, eziklik ve zilleti kabule hazır, kendilerini koruma cesaretinden yoksun bir özellik taşımaya başlarlar.³

İbn Haldun, siyasî otoriteye ve onun koyduğu kurallara uymanın kişilerin psikolojisi ve şahsiyet yapıları üzerinde meydana getirdiği kötü etkilerin giderilmesi veya azaltılması için şu yolu tavsiye eder:

- 1 İbn Haldun, kişide hür ve bağımsız bir kişilik yapısının oluşmasını engelleyen sosyal ve siyasal faktörler üzerinde çok büyük bir önemle durur ve siyasî düşüncesinin temelini “asabiyyet” kavramını yerleştirir. Öyle ki, konuya ilişkin diğer görüşleriyle bir bütünlük içinde değerlendirilmezse, salt bu görüşleri kendisine, siyasî düşünceler tarihinde anarşistlere yakın bir çizgide yer verilmesini bile gerektirebilir. Kişiyi, ferdi özgürlükleri esas alan böyle bir düşüncüyü biz bugün “demokrasi”, “liberal demokrasi” diye niteliyoruz. Gerçekten, İbn Haldun, devlet gücü karşısında ferdin kişiliğinin ve kimliğinin zedelenmesi tehlikesi karşısında o kadar müteyakkızdır ki, -şaşırtıcı bir muhakeme yürüterek- halktan beklentilerinin de yüksek olacağı ve bu durumun halk üzerinde baskı oluşturabileceği endişesiyle, kamu yöneticiliğine olağanüstü zeki ve kabiliyetli kişilerin getirilmelerini dahi uygun bulmamaktadır (İbn Haldun, 1982, s. 540; 2004, s. 268).
- 2 Fertlerin kişiliği üzerinde sosyal yapının etkileri konusunda İbn Haldun'un önemle durması ile ilgili olarak şu kaynağa bakılabilir (Lauer, 1978, s. 117). Her ne kadar, “kimse düşünmüyor” diye şikâyet etmekte ise de Goethe'nin kamu yönetimiyle ilgili olarak şu tesbitini, İbn Haldun'un ondan dört asrı aşkın bir süre önce büyük bir vukûfla yaptığı aşikârdır: “İnsan tipinin ve vücut özelliklerinin oluşumunda fizik ve iklim etkisini kimse inkâr etmiyor, ama düşünülüyor ki yönetim biçimi de karakterlerin farklı biçimlerde geliştiği bir ahlâk atmosferi oluşturmaktadır” (Goethe, 1982, s. 131).
- 3 İbn Haldun, 1275, s. 163-165; 1967, s. 258-261, 296-297, 382 vd.; 1968, s. 303, 316-320, 474 vd.; 1982, s. 538 vd.; Arslan, s. 191-193. Tırnak içindeki verilen ifadeler Pîrizâde tercümesinden alınmıştır. George Orwell'in benzer bir değerlendirmesi de şöyle: “İktidar, güç; karşısındakine acı vermek, onu küçük düşürmek demektir. İktidar; insanların manevi bütünlüğünü parçalamak ve sonra ona yeni bir şekil, dilediği gibi bir biçim vermektir.” (Orwell, 1974, s. 267). Diğer yandan, bu tesbitleri her türlü otorite için değil de, otoritenin dikey olarak uygulandığı durumlara inhisar ettirmek herhalde daha doğru olur. İkel bir kabilede kabile şefinin veya göçebe bir toplulukta kabile reisinin otoritesini; yani iktidarını/otoritenin dikey değil yatay olarak algılandığı ve uygulandığı durumları farklı mütalaa etmek gerekir. Nitekim, İbn Haldun da bu ayrımı net bir şekilde yapmakta, “riyâset” diye adlandırdığı yönetimler “yatay otorite”yi, buna karşılık “hükûmdarlık” şeklinde vasıflandırdığı devlet yönetimleri ise “dikey otorite” uygulamalarını temsil etmektedir (Hassan, 1977, s. 218). Bu meyânda, İslâmın/Müslümanların, -teorik düzeyde her zaman, uygulamada ise sıkça- iktidarı, Batlılar/Hristiyanlar gibi dikey değil, yatay olarak algıladıkları; bunun da, teorik olarak İslâm'da “hukuku yaratmanın devlet olmayıp, tam tersine, devleti yaratan ve koruyan şeyin hukuk olduğu” anlayışından kaynaklandığı yolunda bir görüş ve değerlendirme için bakınız (Lewis, 1992, s. 41, 52). Stuart Mill de, “istibdât” şeklinde nitelendirilebilecek otorite ile böyle olmayan otorite arasındaki ayrımı belirlemede şöyle bir ölçü koymaktadır: *Baskıcı bir yönetim hâkim bulunduğu yerde şahsiyet bâki kaldığı müddetçe, en kötü tesirlerini husûle getirmez. Ferdiiyeti çokerten, ezen her şey istibdâttir, ne adına olursa olsun: ister bir kişi veya kurumun, ister Allah'ın iradesini yerine getirme iddiasıyla!*... (Mill, 1988, s. 122).

Uyulması gereken toplum kuralları, -bu arada dinî ve ahlâkî kurallar da- kişiye öyle sunulmalı ki, kişi kendisine dışarıdan telkin edilen kurallara zorla uyduğu, hürriyetini kaybettiği hissine kapılmadan, bunları tabii bir süreç içinde, içtenlikle, kendiliğinden benimsesin, özümşesin. Öyle ki, kişilerle kurallar özdeşleşsin ve kişide kendi dışındaki kişi veya kurumların güdümüne girme zorunda bırakıldığı hissi uyanmasın. Böyle olursa kişilerin insanlık onurları, şahsiyet bütünlükleri ve hürriyetleri zedelenmez. Nitekim kendileri dışında birileri tarafından konulmuş bir kanunlar/buyruklar düzeni içinde yaşamadıkları için; toplum kurallarını öğrenme ve onlara uyma, şehirlerde olduğu gibi, ceza tehdidiyle ve zorla değil, tabii bir süreç içinde, kendiliğinden gerçekleştiği için, göçebelilerin ruh sağlığı daha iyidir; “asabiyyet” duyguları güçlüdür, cesurdurlar, kendilerine güvenleri vardır. Buna karşılık, kanunların ve devlet organlarının baskısı altında yaşadıkları için şehirlerde yaşayan insanlar ürkek, korkak ve kendilerine güvensiz olurlar. Ona göre, “dinî siyaset rejimi”nin kuralları, bu kanunları kabul eden bireylerin ruhlarında “içselleştirilir” Oysa “aklî siyaset” rejiminin kanunlarında böyle bir özellik yoktur.⁴

İbn Haldun’un burada meşrûiyet sorununa işaret ettiği söylenebilir. İşte bu içselleştirme, siyasî rejimin temel meşrûluk kaynağını oluşturmaktadır. Ayrıca, kişilerin, başlarındaki siyâsî rejimi meşrû olarak algıladıkları durumlarda otoriteye itaat psikolojik sorunlara yol açmamakta, onun tâbiriyle ifade edersek “*kişilerin asabiyyet duyguları*”nı zedelememektedir. Buna karşılık, kişilerin, otoritesi altında yaşadıkları rejimleri meşrû olarak görmedikleri durumlarda (aşırı baskıcı rejimlerde ve işgal şartlarında) kişilerin psikolojik dünyaları yıkılmakta, halk çalışma ve üretme şevk ve arzularını kaybetmektedir. Ondandır dört yüz elli yıl sonra, Alexis de Tocqueville (1805-1859), İbn Haldun’un işaret ettiği bu noktayı şu ifadelerle dile getirecektir: “*İnsanı çürüten, iktidara sahip olması veya itaat etmenin ezikliği değil; gayrimeşrû bir iktidarın kullanılması ve baskıcı, haksız bir otoriteye itaat mecburiyetidir.*” [de Tocqueville, 1994, s. 23].

İbn Haldun’un, kendi zamanıyla ilgili olarak yaptığı bâzı gözlemlerle de bu görüşlerini desteklediği görülmektedir: Devletin ilk kuruluş dönemlerinde kişileri, yöneticilerle halkı birbirlerine bağlayan bağlar, “*ortak ideal ve değer-*

4 İbn Haldun, 1967, s. 295-297; 1968, s. 315-320; 1982, s. 424 vd.; 2004, s. 166 vd.; Arslan, 1987, s. 191-193. Şu cümle, İbn Haldun’un idealindeki yönetim biçimini bir cümle ile özetliyor gibidir: “*Hangi yönetim mi en iyisidir? Kendimizi yönetmeyi bize öğreten!..*” (Goethe, 1982, s. 130). Bentham da, bir toplumda insanların merkezî bir organ tarafından konulan kurallara uymak zorunda bırakılmalarının doğası gereği kötü olduğunu, dolayısıyla asgari düzeyde tutulması gerektiğini belirtmekte; “*en geniş özgürlük, böyle yasaların bulunmadığı durumda gerçekleşir*” demektedir (Sabine, 1977, s. 125). Eflatun’un *Yasalar* adlı eserinde, o devirde Perslerin Yunanlılara üstün gelmesinin en önemli sebeplerinden biri, bir Pers’in ağzından şöyle dile getirilmektedir: “*Yasalara gönüllü olarak uymamızı sağlayan bir bilinç hepimizde egemendi.*” (Tunçay, 1969, c. I, s. 65).

ler” çok güçlüdür. Hükümdar ve diğer yöneticiler, halkın hak ve özgürlüklerine saygılıdır; onlara zulmetmezler. İdareciler halka şefkat ve merhametle muamele ederler. Siyasî otorite ile halk arasında bir meşrûiyet sorununun yaşanmadığı bu dönemlerde halkın çalışma, başarıya şevk ve arzusu artar; iktisadî faaliyette bulunma arzusu, teşebbüs ruhu, tüm halkı ve ülkeyi sarar; tüm üretici güçler, kaynaklar harekete geçirilir:

“Devletin şefkatli ve iyiliksever olması sâyesinde teb’anın emel ve ümidleri artar, neş’e ile yurdun îmarına çalışır ve bu îmarın sebeplerini hazırlamaya girişirler. Bunun bir sonucu olarak, yurt bayındırlaşır ve genişlik husule gelir, nesiller artar, nüfus çoğalır.”⁵ Ancak, bu hep böyle gitmez. Bir süre sonra, yöneticiler lüks ve israfa, “tekellüflü hayat” a sapıp masrafları arttı-
ça halka karşı sert ve zalimce davranmaya başlarlar. Bu çeşit zulüm ve ağır vergilerden özellikle ziraatle uğraşanlar zarar görür. Devlet mal ve mülklere el koyar, ağır vergiler halkı perişan eder. İnsanlık onuruyla bağdaşmayan bu şartlar, kişileri zelil ve miskin bir duruma düşürür; onlardaki üretme ve kazanma azmini azaltır veya yok eder. Bu durum halkla siyasî otorite arasında bir meşrûiyet sorunu ortaya çıkarır. Siyasî otoritenin halk indindeki itibar ve meşrûiyetini yitirdiği bu şartlarda, halk psikolojik bir yıkıma uğrar; sonunda artık çalışmayı bırakır, tarlalar ekilmez olur; ülke sosyal, siyasî ve iktisadî bir çöküntü dönemine girer.⁶ Başka bir kavim tarafından istila edilen veya meşrû görmedikleri bir siyasî otoritenin baskısı altında zillet içinde yaşamak durumunda kalan milletlerde de aynı durum gözle-
nir. Psikolojik bir yıkıma uğrayan bu insanlar, sadece çalışma ve kazanma azimlerini yitirmekle kalmazlar; yaşama sevinçlerini de kaybedebilirler, o kadar ki artık nüfusları artmaz olur, yemekten içmekten bile kesilirler.

5 Arapça metinde [“rifk”(yumuşaklık) ve “itidâl”(eşitlik, adalet) ile “muhsin”(iyilik edici, başışta bulunucu) olarak davranırlar] denmektedir.

6 İbn Haldun'un siyasî rejimin meşrûiyeti, halkın yöneticilerine karşı duyduğu bağlılık ve güven duygusu ile kişilerin psikolojik dünyaları ve dolayısıyla sosyal ve iktisadî hayat arasında kurduğu bu ilişki, üzerinde önemle durulması gereken bir husustur ve özellikle günümüzde İslâm ülkelerinin içinde buldukları durumu açıklama bakımından da bize çok önemli ip uçları verir. Gerçekten de, Amin Maalouf'un da işaret ettiği gibi, siyasî iktidarın meşrûiyetinin olmaması, “her insan toplumu için, bütün davranışların çığırından çıkmasına neden olan bir tür yerçekimsizlik hâlidir. Hiçbir yetke, hiçbir kurum, hiç kimse gerçek mânevî inandırıcılığa sahip olmadığında, insanlar da bunun sonucunda dünyanın, en güçlü olanın borusunun öttüğü ve her şeyin mubah sayıldığı bir cengel olduğunu düşünmeye başladığında yalnızca şiddet, cinayet, zorbalık ve kargaşa baş gösterir” (Maalouf, 2009, s. 130). Nitekim, Arap dünyasında ve genel olarak İslâm dünyasında görülen her-cümeç ve dejenerasyonda mevcut siyasî rejimlerdeki “meşrûiyet” sorununun çok önemli bir payı olduğu söylenebilir. Sömürgeci ülkeler, üçüncü dünyadan askerlerini çekerken, geride bıraktıkları -“devşirme”leri konumundaki- bürokratik elitler marifetiyle, meşrûiyeti olmayan siyasî rejimlerin bu ülkelerde egemen olmalarının şartlarını oluşturmuşlar, böyle rejimleri destekleyerek bu ülkelerin derlenip toparlanmaları ve kendileri için bir çıkış yolu bulmaları imkânlarını âdetâ yok etmişlerdir. Ülkemizde özellikle tek parti döneminde sosyal ve ekonomik hayatta yaşanan durgunluğa karşı-
lık, devletin otoriter ve totaliter yapısının giderek zayıfladığı son dönemlerde, toplumun her alanda gösterdiği atılım da bu hususun etkisi üzerinde durulmak gerekir.

Sonunda dünya üzerinde varlıkları silinir (İbn Haldun, 1275, s. 189, 425, 448, 450-451; 1815, s. 133, 255 vd., 271; 1967, c. I., s. 300 vd., 302 vd., 307; c. II. s. 103 vd., 106 vd., 109 vd., 122 vd., 146, 297-298; 1968, c. I. s., 376 vd., 380 vd., 387; c. II., s. 76 vd., 80 vd., 102 vd., 114 vd., 126-127, 304-305; Issawi, 1969, s. 84-85, 97-98; Ülken ve Fındıkoğlu, 1940, s. 164; Andiç, 1965, s. 40).

İbn Haldun, insanların eline düşen yabancı hayvanlardan misal vererek, esaret şartlarının onlarda da yeme, içme, çoğalma arzularını azalttığını veya yok ettiğini söyler. Keza, Araplar tarafından ülkeleri fethedilen Fars'ların da, sadece maddî bakımdan baskı altında yaşadıklarından değil, aynı zamanda içine düştükleri psikolojik yıkım sebebiyle kısa zamanda nasıl telef olduklarını rakamlar vererek anlatır.⁷

İbn Haldun'a göre, halkın iktisadî bakımdan gayretli, aktif olmasını engelleyen zulmü geniş mânâda anlamak gerekir. Halkın malına el koyma şeklindeki en kaba zulmün yanında, «işçinin ücretini eksik verme», çok az da olsa herhangi bir şeyi halktan haksız yere talep etme, «şeriatın (hukukun) yüklediği bir vecibe ile halkı mükellef kılma,» haksız olarak vergi toplama; halkı zorla, karşılığını ödemededen bir işte çalıştırma (angarya), “halkın malını zorla, ucuz fiyattan satın alma” veya “devlete ait mal ve ticaret eşyasını yüksek fiyatla almaya zorlama” v.s., bunların hepsi zulümdür; “halkın çalışarak yurdu imâr etme emel ve ümîdlerini kırar” ve yurdun bayındırlığını giderir (Andiç, 1965, s. 41; İbn Haldun, 1967, s. 106-110; 1968, c. II. s. 80-85; Issawi, 1969, s. 84-85).

Ancak, yukarıda açıklandığı şekilde, halkın “çalışma/yaşama şevk ve arzusu”ndaki bu değişme ânî olmaz; yavaş yavaş gerçekleşir. Devletin adaletli, halkın hak ve hürriyetlerine saygılı olmasının iktisadî bakımdan canlı, aktif bir zihniyet ve ruh oluşturması veya bunun tersi; uygulanan zulüm ve aşırı vergilerin, üzerine ölü toprağı serpilmişçesine tüm halkı, “*emel ve ümitleri kırık*”, karamsar, yılgın, ezik ve âciz bir hâle dönüştürmesi, tetricî bir şekilde vukû bulur. Bu sonuçların ortaya çıkması bâzân bir veya iki neslin geçmesini gerektirebilir.

⁷ Gariptir, İbn Haldun'dan beş asra yakın bir süre sonra Darwin de, Avrupalıların işgal ettikleri yerlerdeki yerli halkların, sebebi anlaşılabilen bir şekilde kısa zamanda nasıl yok oldukları, kısırlaştıkları ve soylarının ortadan kalktığı üzerinde, insanların eline geçen yabancı hayvanlarıyla da karşılaştırmalar yaparak ve bazı rakamlar vererek hayretle durmaktadır (Darwin, 1973, s. 147-148, 237-247). Bu konuda daha geniş bilgi için bakını (Kozak, 1999, s. 203 vd.).

İbn Haldun'a göre, devletin zenginliğinin mümkün olduğu kadar devlet masraflarını azaltarak hazineyi parayla doldurmak ve saklamakla artacağını zannetmek büyük hatadır. Tam aksine, zenginlik; devletin malî kaynak ve imkânlarının, halkın içinde bulunduğu elverişsiz şartların iyileştirilmesi yolunda kullanılması ve ülkedeki korku ve zulüm şartlarının ortadan kaldırılması; böylece halkın iktisadî bakımdan canlı, aktif, üretken bir hale gelmesi ile artar (İbn Haldun, 1968, c. I., s. 376 vd., 380 vd., 387; c. II., s. 76 vd., 80 vd., 102 vd., 114 vd., 126-127, 304-305; 1967, c. II, s. 146).⁸

Yine aynı endişe ile İbn Haldun kişi hak ve hürriyetleri için bir tehdit oluşturması ihtimaline binaen, devletin bizzat iktisadî faaliyette bulunmasına, ticaret ve ziraatle meşgul olmasına karşı çıkmakta; bu konuda iki önemli ekonomik gerekçe de ileri sürmektedir. Bir kere, böyle bir durumda devlet, elindeki büyük maddî imkânları ve siyasî gücünü kullanarak diğer tüccar ve çiftçilere karşı haksız rekabette bulunmuş olur. Bu rekabete dayanamayan tüccar ve çiftçiler iktisadî faaliyetten çekilmek zorunda kalırlar. Bu haksız rekabet; güç dengesizliği, ticaret ve çiftçilikle uğraşarak yurdu imâr edenlerin haklarına bir tecavüz teşkil eder; halktaki çalışma, üretme şevkini kırar, sonunda iktisadî hayat çıkmaza girer ve yıkıma doğru gider. Devlet ve idareciler çiftçilik yapmaya başlarsa, bir süre sonra siyasî güçlerini kullanarak fiyatların serbestçe oluşmasını engeller; halkı kendi tesbit ettikleri fiyatlardan mal almaya ve istedikleri fiyattan mal satmaya zorlarlar. Kezâ, devletin ticaretle uğraşması da bu ticarete konu malların fiyatlarının yükseltilmesine yol açar ve halk da bundan zarar görür. Bu uygulamalar halkın iktisadî durumunu alt-üst eder, zulüm ve haksızlığa yol açar. Sonunda bu işten devlet de zararlı çıkar. Önceleri bunun pek farkına varılmasa da sonunda vergi gelirleri azalır. Çünkü, iktisadî faaliyetlerin gerilemesi sebebiyle devletin uğradığı vergi kaybı, bizzat iktisadî faaliyetlerde bulunarak kazanacağı paradan daha fazla olacaktır. Diğer yandan, devletin siyasî gücüne bir de iktisadî gücün eklenmesi, iktisadî hayatın da devlet tarafından yürütülmesi, İbn Haldun'a göre, otoriter uygulamalara yol açar; ferdi hak ve hürriyetler için bir tehlike oluşturur (Andıç, 1965, s. 37; Bammat, 1966, s. 80-81; İbn Haldun, 1968, c. II., s. 63-67; 1967, s. 93-96; Neumark, 1943, s. 55; Ülgener, 1981, s. 197 vd.).

8 Nitekim, İbn Haldun'dan dört buçuk asır sonra Stuart Mill de, kişi hak ve hürriyetlerine saygı gösterilen toplumlarda iktisadî gelişme ve refahın, otoriter rejimlere kıyasla daha yüksek olduğuna dikkat çekmektedir: "Yaşama koşullarının, olumlu ve sürekli düzeltilmesi ancak insanın kendi elleriyle elde edilebilir... (Onun içindir ki) bütün özgür toplumlar, başkalarına ya da özgürlüklerini yitirdikten sonraki durumlarına göre, toplumsal adaletsizlik ve suçla karşı daha bağışık olmuş ve daha parlak bir refaha erişmişlerdir. Özgürlükleri sürdüğü sürece dünyanın özgür devletlerini çağdaş hükümdarlık ya da oligarşik istibdat uyruklarıyla karşılaştırın: Yunan kentleri ile Pers satraplıkları; İtalyan cumhuriyetleri, Felemenk ve Almanya özgür kentleri ile Avrupa'nın derebeylik hükümdarlıkları; İsviçre, Hollanda ve İngiltere ile Avusturya ya da devrim öncesi Fransa. Bunların üstün refahları hiçbir zaman inkâr edilemeyecek ölçüde apaçaktır." (Tunçay, c. III., s. 1969, 78-79).

Kısaca, İbn Haldun, -bugünkü terminolojiyi kullanırsak- özel teşebbüsü esas almakta, devlet kapitalizmine (devletin ve devlet ileri gelenlerinin bizzat iktisadî faaliyette bulunmalarına) karşı çıkmaktadır. Ona göre devlet, denetim ve düzenleme görevlerini yürütmekle yetinirse, bu durum hem halkın hak ve özgürlükleri, refahı hem de devlet gelirleri bakımından en uygun sonucu verecektir (İbn Haldun, 1967, c. II., s. 264).

İbn Haldun, sadece devlet-teb'a ilişkilerinde değil, baba-evlât, öğretmen-öğrenci, usta-çırak ilişkilerinde de baba, hoca ve ustaların terbiye ve eğitim amacıyla aşırı ölçüde otoriter ve sert davranmaktan, ağır cezalar vermekten kaçınmaları üzerinde ısrarla durur. O kadar ki, öğretmenlerin çocuklara aşırı cezalar verip vermediklerini kontrol etmeyi devlet görevleri arasında sayar. Çünkü, bu tür davranışların çocuğun ruhsal yapısında derin ve kötü izler bıraktığı, onların kendilerine güven duygularını, çalışma ve başarıya şevk ve arzularını kırdığı, yaşama sevinçlerini yitirmelerine sebep olduğu ve onları yalancılığa, tembelliğe ve diğer kötülöklere ittiği kanaatinde. Böyle şartlarda yetişen çocuklar dürüst ve açık fikirli insanlar olmak yerine, cezalandırılma korkusu altında şahsiyetleri ezilmiş, ikiyüzlü, zayıf kişilikli ve hilekâr tipler haline gelirler. Zamanla bu davranışlar onlarda bir alışkanlık ve karakter şeklini alır. Böylece, sosyal ve siyasî yapının kendilerine hatırlatması ve kazandırması gereken, insan olmanın, "Allah'ın yeryüzündeki halifesi" olmanın onurunu yeterince kavrayamayan kişiler; sonunda kendini, ailesini ve içinde yaşadığı toplumu korumak ve kollamaktan âciz, sorumluluk duygusundan yoksun, zavallı ve aşağıların aşağısı bir seviyeye düşerler.⁹ Bu gibi kişiler iktisadî yönden tembel, çalışma ve başarıya şevkleri zayıf; siyasî bakımdan da, "asabiyyet" duygularını kaybetmiş, dış düşmanlara karşı koymaktan âciz ve zavallı bir durumdadırlar; "şecâat" ve atılganlıklarını büyük ölçüde yitirmişlerdir.¹⁰

9 İbn Haldun, burada Kur'an-ı Kerim'den şu âyete atıfta bulunur: "Andolsun ki biz insanı en güzel bir biçimde yarattık. Sonra onu aşağıların aşağısına indirdik." (Tin Suresi: 4-5). Burada bir hatırlatmada bulunalım ki, İbn Haldun, söz konusu âyette Allah'a atfedilen hususu, aslında siyasal ve toplumsal koşullara (eğitim-öğretim tarzlarına vs.) hamletmekte; âyette geçen Allah kavramı yerine bu koşulları (sosyal realiteyi) ikame etmektedir. Aslında onun bu yorum ve metodolojisinin pek çok yerde uygulanması, meselâ "Mülk Allah'ındır" gibi ibarelerde "Allah" kavramı yerine "toplum" kavramının; yerine göre, bazı durumlarda "tabii düzen" gibi kavramların ikame edilmesi; böylece bu kavramların ayağının yere bastırılarak çeşitli spekülasyonlara/istismara malzeme yapılmalarının önlenmesi çok isabetli olur.

10 İbn Haldun, 1968, c. III, s. 160-162; c. I. s. 318-320, 474 vd.; 1967, c. III., s. 305-307; c. I., s. 259-261, 382 vd. İbn Haldun'un, eğitim ve öğretimin nasıl yapılması gerektiği üzerine görüşleri için bakınız (Kozak, 1999, s. 171 vd.). Bu meyanında, İbn Haldun'un yukarıdaki tesbitleri ile paralellik göstermesi bakımından, Mehmet Ali Şevki'nin, Türkiye'nin ve genel olarak Doğu'nun geri kalmasından, 'ferdin aşırı cemaat baskısı altında ezilerek, aktivitesini yitirmesi ve pasif bir kişilik yapısı kazanması'nın yattığına dair şu tesbitine burada yer verelim: "Bizde fert cemaatin içinde ezilmiştir. Cemaat ise gelişebilme gücünden yoksun fertlerden ibaret olduğu için çözülmeye mahkûmdur. Doğuyu baştan başa tehdit eden buhran buradan geliyor. Siyasî bağımsızlığın kaybedilmesi tehlikesi de bunun sonucudur..." (Ülken, 1966, s. 737).

İbn Haldun'un, kamu otoritesi ile kişisel özgürlükler arasındaki, bugün de siyasî düşünce tarihinde önemli ve netameli olan bu konuya yaklaşımı oldukça dikkat çekicidir. Bilindiği gibi klasik dönemlerden bu yana, söz konusu paradoksal duruma yaklaşım hep iki kutuplu olmuştur. Birinci yaklaşıma göre kişilerin kendilerinden (insan olmalarından kaynaklanan) bir hak ve özgürlükleri söz konusu olmayıp, kişisel hak ve özgürlükler dediğimiz şey devletin (kralın) teb'asına verdiği (ihsân ettiği) şeylerden ibarettir. Karşıt yaklaşıma göre kişiler, insan olarak doğmaları hasebiyle temel hak ve hürriyetlere sahip olup, devlet otoritesi, halkın -"içtimâî mukavele" ile kendisine verdiği alan içindedir ve bu alanla sınırlı kalmak durumundadır. Dikkat edilirse, İbn Haldun'un konuya yaklaşımı bu son çizgide yer almaktadır. O, temel insan hak ve hürriyetleri konusunu esas ve doğal bir hâl olarak ele alarak, bu konuya hiç bir zaman "reis/sultanın bir ihsânı" olarak yaklaşmaz. Ve ona göre bu o kadar açık bir husustur ki, söz konusu meseleyi bir tartışma mevzuu bile yapmaya gerek duymaz.

Bilhassa, yaşadığı tarihî dönem dikkate alındığında, İbn Haldun'un temel insan hak ve hürriyetleri konusuna yaklaşımının çağının çok ötesinde olduğu görülmektedir. Bu konuda Avrupa'da *Magna Carta Fermanı*'ndan (1215) bu yana vuku bulan gelişmeler on sekizinci asra gelinceye kadar hep birinci zihniyet yapısı içinde gerçekleşmiş, kişi hak ve hürriyetlerinde sağlanan gelişmeler, kralın bu konuda bir lütuf ve ihsânda bulunmasını talep etme ve bir ferman yoluyla bu hak ve özgürlüklerin tanınması şeklinde vuku bulmuştur.¹¹ Nitekim, meselâ, Eflatun'a göre de, *herkes kendi ruhunu, bağımsız hareket etmeyi hayâl bile edemeyecek ve böyle hareket etme yeteneğini tamamen yitirecek biçimde eğitilmeli, kimse kendi aklı ve girişkenliği ile iş becermeye alışmamalı, öndere (devlete) itâatten başka bir şey düşünmemelidir* (Popper, 1967, s. 110-111, s. 74-75, 100 vd., 138 vd., 208 vd., 261, 353-354). Batı düşüncesinde, "devlet kişiler için olmayıp, kişiler devlet için vardır" noktasından hareket eden ve Karl R. Popper'in "açık toplum düşmanları" diye nitelendirdiği, Eflatun ve Aristo'dan, Hegel, Mussolini ve Hitler'e kadar uzanan, devleti kutsayıp, ona tapan otoriter fikir odakları hep var olmuştur: "Faşist için her şey devlet içindedir ve devlet dışında beşerî, ruhî hiç bir şey var olamaz, bir değere sahip değildir... Devlethakkın yaratıcısıdır...faşist devlet... insanı tümüyle disiplin altına alır, ruhunun ruhu olur...faşizm...disiplini ve ruh-

11 Fernand Grenard'ın, bu konuda Asya ve Avrupa arasında yaptığı şu ayrım ve genellemeye, en azından on sekizinci asra gelinceye kadarki dönem için katılmak pek mümkün gözükmemektedir: "Devlet otoritesi ile hürriyet arasında bir muvazene bulmak. Avrupa bunun için kâfi nizamlar ararken, Asya, müşkülü müphem ve kararsız esaslarla çözmektedir. Avrupalı için hürriyet bir haktır, Asyalı için ise kayıtsızlık ve ihmal. Avrupa'da devlet otoritesi ancak vatandaşların kendisine verdiklerinden ibarettir, Asya'da ise hürriyet, devlet otoritesinin kendisinden almadıklarıdır." (Grenard, 1970, s. 233-234).

ların derinine dalacak ve orada karşıtsız hüküm sürecektir otoriteyi gerektirir...” Mussolini. (Tunçay, 1969, c. III., s. 252-254). İbn Haldun’un düşünce sisteminin ise bu anlayıştan ne kadar uzak olduğu ve Popper’ın terminolojisini kullanırsak, “açık toplum”a inanan ve onu savunan; hattâ bu inancını, siyasî, iktisadî, eğitim vs. her konuda düşünce sisteminin temeline yerleştiren bir mütefekkir olduğu açıkça müşahede edilmektedir.

Konuyu sonlandırmadan önce, İbn Haldun’un ihâtalı ve nüfûz edici düşüncesinin büyüklüğünü ortaya koyması bakımından; kamu yönetimi ile, kamu otoritesinin halk üzerinde oluşturduğu baskı veya özgürlük ortamı ile, toplumların gelişme ve ilerlemeleri arasında nasıl bir ilişki ve etkileşim olduğu konusunda, ondan altı yüz yılı aşkın bir süre sonra, günümüzde yapılan bâzı araştırmaların sonuçlarından kısaca bahsedelim.

Muhtelif üçüncü dünya ülkelerinde yapılan bâzı gözlem ve tesbitler, bu ülkelerin gelişmelerinin önündeki en önemli faktörün “kötü yönetimler” olduğunu göstermektedir. Kalkınma uzmanı Guy Sorman, on sekiz üçüncü dünya ülkesinde yaptığı araştırma ve gözlemlere dayanarak yazdığı ve *Ulusların Yeni Zenginliği* adıyla Türkçeye çevrilen kitabında, Octavio Paz’a atfen şu tesbitlere yer veriyor:

“Üçüncü dünya kişi başına gelir, teknolojideki gecikme... sömürgecilik vs. ile açıklanamaz: Bir halkın üçüncü dünya’dan olup olmadığının belirleyicisi siyasal sistemidir. Üçüncü dünya, otoriter ve totaliter güçlerin, sözcükleri ve kurumları istediği gibi çekip çeviren siyasal kastların egemenliğindedir. Üçüncü dünya yalnızca kitlelerin yoksulluğu demek değildir. Üçüncü dünya aynı zamanda güçlülerin zayıflara karşı sürekli zaferi, -her düzeyde- hüküm süren çılgın ideolojiler, siyasetin iktisada, hiyerarşinin yeteneğe baskın çıkması, insan haklarının tanınmaması, eleştirinin yasaklanması ve insanın hor görülmesi demektir.” (Sorman, 1988, s. 20-21).

Sosyal bilimlerde monist açıklamalara itibar etmenin yol açacağı sakıncaları göz önünde tutmakla beraber, Sorman’ın Mısır’dan Hindistan’a, Çin’den Brezilya’ya, Kore, Küba, Güney Afrika da dâhil olmak üzere on sekiz ülkede üç yıl boyunca yaptığı araştırmalar sonucunda ulaştığı teşhis tek bir cümle hâlinde şöyle ifade edilmektedir:

Az gelişmişliğin suçu ne tarihe, ne coğrafyaya, ne de iklim ve kültüre atfedilmeli; fakat, fertleri ezen, dejenere edip yoldan çıkararak, onların ahlâkını bozan kamu yönetimlerine yüklenmelidir; birbirinden çok farklı özellikler taşıyan ulusların somut olarak incelenmesi sonucunda gördüm ki, üçüncü dünya’daki düzeni belirleyen kamu kurumlarıdır. [Sorman, 1988, s. 97, 166).

Gelişmekte olan ülkelerle ilgili bu tesbitleri, günümüzün bilgi yazarlarından birinin Türkiye ile ilgili şu tesbitini ekleyerek sonlandıralım:

Daha önce bir yazıma ‘Türk toplumu’nun önündeki en çetin engel: Türk toplumu’ diye uzun bir başlık atmışım. Bugün o başlığın sonunu ‘Türk bürokrasisi’ diye değiştirdim... bence en büyük tehlike Türk bürokrasisi’dir!.. (Atsız, 2009).

Sonuç

Zamanımıza ait bu tesbitlerin her kelimesinde İbn Haldun’un altı asır öncesine ait yukardaki tesbit ve teşhislerini hatırlamamak mümkün mü? Sözkonusu tesbitler, daha önce aynen veya özetle alıntılıdığımız İbn Haldun’un görüşlerine sanki birer referans düşmekten ve “*Evet, bittecrübe sâbittir!*” demekten başka bir anlama geliyor mu? Asırlar öncesinden bize hâlâ ışık huzmeleri gönderen dehâların özelliği de esasen bu “*nüfuz-ı nazar*”larında yatsa gerek...

Kaynakça

- Andıç, S. (1965). A fourteenth century sociology of public finance. *Public Finance*, XX (1-2), 20-44.
- Arslan, A. (1987). İbn Haldun’un ilim ve fikir dünyası. Ankara: Kültür ve Tarım Bakanlığı Yayını.
- Atsız, Y. (2009). İki değinme. *Star Gazetesi*. <http://www.stargazete.com:80/yazar/yagmur-atsiz/iki-deginme-haber-207802.htm> adresinden 16.08.2009 tarihinde edinilmiştir.
- Bammat, H. (1966). *Garp medeniyetinin kuruluşunda Müslümanların rolü* (çev. A. İlhan ve A. M. Ömeri). İstanbul: Bahar Yayınevi.
- Darwin, C. (1973). İnsanın türeyişi (çev. R. Gelincik). Ankara: Onur Yayınları.
- De Tocqueville, A. (1994). *Amerika’da demokrasi* (çev. İ. Sezal ve F. Dilber). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Goethe, J. W. (1982). *Goethe der ki* (çev. G. Aytaç). Ankara: Kültür ve Tarım Bakanlığı Yayını.
- Grenard, F. (1970). *Asya’nın yükselişi ve düşüşü* (çev. O. Yüksel). İstanbul: 100 Temel Eser (28).
- Hassan, Ü. (1977). İbn Haldun’un metodu ve siyaset teorisi. Ankara: SBF Yayını.
- İbn Haldun. (1275). *Mukaddime* (çev. Pîrizâde [Şeyhülislam Mehmed Sâhib Ef.]). y.y.
- İbn Haldun. (1815). *Mukaddime* (tah. Ali Abdülvâhid Vâfi). Kahire: Dârüşşaab.
- İbn Haldun. (1967). *The Muqaddimah: An introduction to history* (trans. F. Rosenthal). London: Routledge-Kegan Paul.
- İbn Haldun. (1968). *Mukaddime* (c. I, II, III., 2. bs., çev. Z. K. Ugan). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İbn Haldun. (1982). *Mukaddime* (c. I., çev. S. Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbn Haldun. (1983). *Mukaddime* (c. II., çev. S. Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.

- İbn Haldun. (2004). *Mukaddime* (çev. H. Kendir). Ankara: Yeni Şafak Kültür Armağanı.
- Issawi, C. M. A. (1969). *An Arab philosophy of history; Selections from the Prolegomena of Ibn Khaldun of Tunus* (5th ed.). London: Butler-Turner Ltd.
- Kozak, İ. E. (1999). İnsan-toplum-iktisat. Adapazarı: Değişim Yayınları.
- Lauer, R. H. (1978). *Perspectives on social change* (2nd ed.). Boston: Allyn Bocan Inc.
- Lewis, B. (1992). İslâmın siyasal dili (çev. F. Taşar). İstanbul: Rey Yayıncılık.
- Maalouf, A. (2009). *Çivisi çıkmış dünya: Uygarlığımız tükendiğinde* (çev. O. Türkay). İstanbul: YKY.
- Mill, J. S. (1988). *Hürriyet* (çev. M. O. Dostel). İstanbul: M. E. B. Yayını.
- Neumark, F. (1943). *İktisadi düşünce tarihi* (c. I., çev. A. A. Özeken). İstanbul: İktisat Fakültesi Yayını.
- Orwell, G. (1974). *1984* (çev. B. Tanç). İstanbul: Yağmur Yayınevi.
- Paine, T. (1988). İnsan hakları (çev. M. O. Dostel). İstanbul: MEB Yayını.
- Popper, K. (1967). *Açık toplum ve düşmanları* (c. I., çev. M. Tunçay). Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları.
- Sabine, G. (1977). *Yakınçağ siyasal düşünceler tarihi* (3. bs., çev. Ö. Ozankaya) İstanbul: Cem Yayınevi.
- Sorman, G. (1988). *Ulusların yeni zenginliği* (çev. İ. Yerguz). İstanbul: Afa Yayınları.
- Tunçay, M. (der.). (1969). *Batıda siyasal düşünceler tarihi (üç cilt)*. Ankara: SBF Yayını.
- Ülgener, S. F. (1981). İktisadî çözümlenin ahlak ve zihniyet dünyası. İstanbul: Der Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1966). *Türkiye’de çağdaş düşünce tarihi (iki cilt)*. Konya: Selçuk Yayınları.
- Ülken, H. Z. ve Fındıkoğlu, F. Z. (1940). İbn Haldun. İstanbul: Kanaat Yayınları.